

A-1182

INSTYTUT TURYSTYKI

ATRAKCYJNOŚĆ TURYSTYCZNA POLSKI
DLA NARODOWOŚCI ŻYDOWSKIEJ

dr inż. Andrzej Jagusiewicz
mgr Henryk Legienis - współpraca
mgr J. Jagielski - konsultacje

Warszawa 1990

200.000 zł

Spis treści

Wprowadzenie	3
1. Diaspora żydowska w Polsce	5
2. Dziedzictwo kulturowe Żydów polskich	12
Synagogi i cmentarze	13
Zbiory judaistyczne i zabytki świeckie	24
Literatura i sztuka	28
Miejsca pamięci	31
3. Współczesność diaspory żydowskiej w Polsce	34
4. Obsługa turystyki żydowskiej	38

Literatura

Wprowadzenie

Niniejsze opracowanie zostało wykonane na zlecenie Ministerstwa Rynku Wewnętrznego jako materiał mający służyć promocji turystycznej Polski za granicą.

Opracowanie ma charakter ekspertyzy naukowej, stawiającej sobie za cel ukazanie atrakcyjności turystycznej Polski dla diaspory żydowskiej, przedstawienie bogatego dziedzictwa historycznego i kulturowego Żydów polskich i ich związków z historią i kulturą Polski jako istotnych a dotychczas właściwie zupełnie nie docenianych walorów turystycznych. Jest to pierwsza próba ujęcia tego tematu, opierająca się głównie na różnych materiałach i źródłach, najczęściej rozproszonych po różnych czasopismach i monografiach specjalistycznych. Dzięki uprzejmości p. J. Jagielskiego wykorzystano też niektóre materiały będące w posiadaniu Społecznego Komitetu Opieki nad Cmentarzami i Zabytkami Kultury Żydowskiej.

Zakresem opracowania została objęta właściwie cała Polska, jednak ze zrozumiałych względów oraz ograniczonej dostępności do materiałów, główna uwaga została skupiona na ziemiach Polski międzywojennej w obecnych granicach państwowych. Warto jednak pamiętać, że wschodnie kresy dawnej Rzeczypospolitej miały równie liczną ludność żydowską, związaną ciągłością kulturalną z resztą Żydów polskich, a także i o tym, że na obecnych, zachodnich terenach naszego państwa przez wieki zamieszkiwali Żydzi w obrębie innych państw.

Na treść opracowania składa się krótkie przedstawienie diaspory żydowskiej w Polsce, a następnie szersze omówienie spuścizny

historycznej i kulturowej Żydów polskich ze szczególnym uwzględnieniem zabytków materialnych i miejsc pamięci jako waloru turystycznego. Na tej podstawie wskazano tereny i miejscowości przedstawiające szczególną atrakcyjność dla turystyki żydowskiej oraz sformułowano wnioski dotyczące ich zagospodarowania turystycznego, nawiązując w tym względzie do wcześniejszych propozycji krajowych dla turystyki zagranicznej.

Opracowanie obejmuje tekst podstawowy z mapami w skali 1 : 2 mln i rysunkami oraz krótką syntezę w postaci materiału tekstowego i ilustracyjnego.

1. Diaspora żydowska w Polsce

Najdawniejsze wiadomości źródłowe o osadnictwie żydowskim w Polsce pochodzą z końca 11 wieku. Pierwszymi Żydami, którzy pojawili się w okresie zarania państwowości polskiej, byli kupcy. Jeden z nich Ibrahīm Ibn Jakub, odbywający w 10 w. podróż handlową do Cesarstwa Niemieckiego i krajów słowiańskich, wsławił się pierwszą obszerną relacją o Polsce.

Zwiększony napływ Żydów nastąpił jednak dopiero w okresie rozbicia dzielnicowego i był wywołany głównie ich prześladowaniami w Europie Zachodniej. Początkowo przybysze żydowscy z Czech i Niemiec osiedlali się głównie na Śląsku, gdzie zamieszkiwali w 35 miastach, a potem także i w pozostałych dzielnicach Polski, pierwsze wzmianki na ten temat dotyczą Płocka, Kalisza i Krakowa. Ponowny, zwiększony napływ ludności żydowskiej, tym razem ze Śląska, był spowodowany tamtejszą falą zaburzeń i pogromów żydowskich za czasów dynastii luksemburskiej, a potem Habsburgów.

W okresie wczesnego osadnictwa Żydzi otrzymywali liczne przywileje od książąt, a następnie królów polskich. Przywileje te zapewniały im bezpieczeństwo życia, ochronę mienia i uprawianie praktyk religijnych oraz swobodny handel i samorząd gminny. Uregulowanie życia żydowskiej społeczności w całym państwie polskim przyniosły przywileje Kazimierza Wielkiego, potwierdzone później przez jego następców przetrwały aż do rozbiorów, stanowiąc podstawowy dokument normujący sytuację prawną Żydów w Polsce.

Osiedla żydowskie w Samdomierzu i Krakowskim Kazimierzu oraz kilku innych miastach istniały już w 14 wieku, a następnie pojawiły się w dalszych kilkudziesięciu miastach Wielkopolski, Małopolski, Kujaw i Pomorza. U schyłku średniowiecza Żydzi mieszkali

w 85 miastach polskich, a ich ogólną liczbę w całej Koronie szacowano na 18 tys. osób. Trudnili się głównie handlem i rzemiosłem, dzierżawili też mennice i żupy solne oraz czerpali dochody z ceł i myt.

Wiek 16 przyniósł dalszy napływ i duży przyrost naturalny Żydów w Polsce. Prześladowani w Hiszpanii i Portugalii oraz w Niemczech, Czechach, na Śląsku i Węgrzech, tłumnie osiedlali się w Koronie, przesuając się stopniowo z jej dzielnic zachodnich i centralnych na ziemie wschodnie, gdzie $\frac{2}{3}$ osad miejskich miało mniejsze lub większe skupiska żydowskie. W połowie 17 stulecia ludność żydowska w Rzeczypospolitej liczyła 500 tys. osób czyli 5% ogólnej liczby jej mieszkańców.

W okresie tym nastąpiło dalsze zróżnicowanie społeczności żydowskiej, uległa też intensyfikacji jej działalność gospodarcza. Głównym zajęciem rodzin żydowskich stało się rzemiosło i handel lokalny. W 17 wieku Żydzi polscy uprawiali ponad 50 zawodów rzemieślniczych, mieli też własne cechy między innymi w Krakowie i Przemyśle. Kupiectwo żydowskie składało się głównie z średniozamożnych właścicieli sklepów oraz kramarzy i ulicznych przekupniów, tylko nieliczni i bogaci kupcy trudnili się handlem o dalszym zasięgu, ci ostatni ^{bywali} też najczęściej bankierami. Ważnym zawodem były też arendy, zwłaszcza drobne dzierżawy młynów, gorzelni, browarów i karczm.

Wraz z szybkim rozwojem osadnictwa żydowskiego następowała rozbudowa samorządu, który osiągnął formę niespotykaną w innych krajach europejskich. Autonomicznymi gminami żydowskimi zarządzały ciała kolegialne - tzw. kahały, składające się ze starszyzny. W gminie kahał zajmował się sprawami szkolnictwa, podziałem podatków, pogrzebami i cmentarzami oraz szpitalami i

łażniami, ubojem i sprzedażą mięsa, a także czystością, bezpieczeństwem i spokojem mieszkańców. Dalszy rozwój żydowskich instytucji autonomicznych doprowadził do ustanowienia Sejmów Żydowskich z radą i marszałkiem generalnym. Sejm reprezentował ogół Żydów, rozpatrywał sprawy podatkowe oraz inne dotyczące bytu i kultury ludności żydowskiej w Rzeczypospolitej.

Liczne wojny toczone w 17 wieku spowodowały ruinę kraju i upadek miast oraz załamanie się handlu i rzemiosła żydowskiego. Szczególnie mocno odczuła społeczność żydowska powstanie Chmielnickiego oraz wojny z Rosją i Ukrainą, podczas których na terenach utraconych przestały istnieć gminy żydowskie, a część Żydów została wymordowana, reszta zaś przeniosła się do Polski centralnej lub opuściła jej granice. Ubytek ludności żydowskiej podczas powstania ukraińskiego wyniósł ponad 100 tys. osób. Gwałtowny jej przyrost nastąpił dopiero w 18 wieku, kiedy to pod jego koniec liczba Żydów w Rzeczypospolitej dochodziła do 900 tys. osób /10% całej ludności/, z tego większość mieszkała w miastach.

Ogólne zubożenie oraz restrykcje gospodarcze i polityczne w 18 w. pogłębiły sprzeczności społeczne w łonie żydostwa polskiego, doszło nawet do powstań biedoty między innymi w Krakowie i Lesznie. Napiętą sytuację pogarszały jeszcze konflikty na tle religijnym oraz towarzyszące im tumulty i pogromy antyżydowskie i procesy rytualne. Miejscem takich ekscesów był Kraków, Poznań i kilka innych miast. Nabrzmiałe coraz bardziej sprawy żydowskie stawały się przedmiotem różnych inicjatyw i zabiegów reformatorskich, a nawet obrad sejmowych, nie doczekały się jednak odpowiedniego rozwiązania do schyłku Rzeczypospolitej. Przez cały

okres jej świetności Żydzi polscy stanowili odrębny stan, różniący się nie tylko mową, obyczajem i religią, lecz także odrębnymi prawami i pozycją społeczną w państwie.

Żydzi wraz z całym stanem mieszczańskim świadczyli na rzecz obronności państwa polskiego, płacąc odpowiednie podatki i uczestnicząc w obronie miast, a nieraz biorąc i bezpośredni udział w walkach i bitwach na przykład podczas wojen z Rosją i Turcją w 17 wieku. Chlubną kartę stanowi udział Żydów w powstaniu kościuszkowskim, kiedy to ochotniczy pułk żydowski pod wodzą B. Joselewicza zasłużył się w obronie Pragi.

Wiek 16 przyniósł prawdziwy rozkwit kultury żydowskiej w Polsce. Wtedy to rozwinął się system powszechnego szkolnictwa religijnego, wtedy też powstała oryginalna literatura żydowska, poświęcona religii i różnym gałęziom wiedzy, jak filozofia, etyka, matematyka, astronomia i medycyna, bujnie rozwijało się też kronikarstwo. Ich rozpowszechnianiu sprzyjało rozwijające się drukarstwo np. znane drukarnie hebrajskie działały w Krakowie, Lublinie, Oleśnicy i innych miastach.

Nowy rozdział w dziejach Żydów polskich przyniosły rozbiory i upadek niepodległej Polski. Władze państw zaborczych wprowadziły początkowo wiele zmian instytucjonalnych, które przeważnie zmierzały do znacznego upośledzenia Żydów. Jednakże w ciągu 19 wieku wraz z likwidacją stosunków feudalnych oraz pojawieniem się prądów wolnościowych i demokratycznych następowało stopniowo równouprawnienie ludności żydowskiej w wielu istotnych dziedzinach życia, zwłaszcza po Wiosnie Ludów. Nie rozwiązywało to jednak wielu trudnych spraw bytowych, zwłaszcza dla dużej rzeszy drobnych kupców i rzemieślników.

Utrzymujące się nadal przejawy dyskryminacji ze strony władz zaborczych, zwłaszcza carskiej Rosji, a wreszcie pojawienie się

antysemityzmu i towarzyszących mu pogromów, przyczyniły się do emigracji wielu Żydów. Kierowali się oni głównie do Stanów Zjednoczonych Ameryki i niektórych państw europejskich. Na przykład w latach 1881 - 1900 z samej Galicji wyjechało 150 tys. Żydów, zaś w latach 1900-1914 tylko do USA emigrowało stamtąd 130 tys. osób.

Jednocześnie postępujące równouprawnienie Żydów i przyznanie im praw obywatelskich sprzyjały rozwojowi życia kulturalnego i politycznego. Szczególną rolę w emancypacji Żydów odegrała tzw. Haskala czyli żydowskie oświecenie, zainicjowane na terenie Niemiec. W okresie tym przełamano hegemonię religii i podjęto próby zeświecczenia wielu dziedzin życia oraz zapoczątkowano nowe, asymilacyjne prądy kulturalne i artystyczne.

Żywo rozwijała się twórczość literacka w języku hebrajskim i żydowskim, oprócz wątku religijnego pojawiły się w niej nowoczesne nurty świeckie. Na wiek 19 przypadają też początki profesjonalnego teatru żydowskiego, powstają wtedy pierwsze utwory dramatyczne i zawodowe trupy aktorskie. Wtedy też zaczęły ukazywać się pierwsze czasopisma żydowskie oraz pojawiać różne nurty ideowe, ugrupowania i partie polityczne. Najważniejsze z nich to: prądy asymilacyjne - zakładające włączenie się do społeczności polskiej, ruchy robotnicze - zmierzające do socjalistycznych przeobrażeń ustrojowych, kierunki syjonistyczne - wysuwające na czoło kwestię narodowościową i utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie, czy też konserwatywne - uznające za najważniejsze kultywowanie religii i tradycji. W szkolnictwie z kolei wystąpiły silne parcie do przełamania religijnego monopolu w nauczaniu i jego zeświecczenia.

Odrodzona po zaborach Polska przyniosła całkowite równouprawnienie wszystkich jej obywateli, a więc i ludności żydowskiej, która zyskała prawa uznanej mniejszości narodowej, zorganizowanej w gminach wyznaniowych o szerokich kompetencjach samorządowych. Do uprawnień i obowiązków gmin należało zaspakajanie potrzeb religijnych i socjalnych, a zwłaszcza utrzymywanie rabinatu, budynków religijnych i cmentarzy, wychowanie religijne młodzieży, zarządzanie majątkiem i fundacjami.

W okresie międzywojennym Polskę zamieszkiwało około 3 mln Żydów /10% ogółu ludności/. Największy odsetek ludności wyznania mojżeszowego -w granicach 10-15% ogółu mieszkańców - cechował takie ówczesne województwa jak: białostockie, kieleckie, lubelskie, lwowskie, łódzkie, poleskie i wołyńskie, najmniejszy zaś województwa poznańskie i pomorskie /poniżej 1%/. Największe skupiska Żydów znajdowały się w Warszawie /ok. 400 tys./, Łodzi /ok.200 tys./ i Krakowie /ok. 60 tys./, a następnie w Białymstoku, Lublinie, Radomiu, Częstochowie, Będzinie, Kaliszu, Kielcach, Siedlcach i Tarnowie.

Większość ludności żydowskiej utrzymywała się z pracy w przemyśle i rzemiośle oraz z handlu i pokrewnych zawodów, pracując głównie w małych przedsiębiorstwach i warsztatach. Niektóre rodzaje usług były właściwie zdominowane przez Żydów, dotyczyło to zwłaszcza krawiectwa i szewstwa oraz handlu detalicznego, gdzie 70% kupców było Żydami. Znaczna część ludności żydowskiej znajdowała się w trudnym położeniu materialnym.

Skomplikowana sprawa żydowska była pożywką dla różnych nurtów i programów ideologicznych, z których największą popularność zyskały robotniczy Bund i organizacje syjonistyczne. Nadal trwała też emigracja nasilona zwłaszcza w latach 30-tych, w okresie

różnych ekscesów i programów antyżydowskich na tle narodowościowym i ekonomicznym, tym razem skierowana głównie do Palestyny, USA i Ameryki Południowej. Ogólne rozmiary uchodźstwa żydowskiego z Polski, szacuje się w tym czasie na 300 tys. osób, z tego 140 tys. wyemigrowało do Palestyny, stanowiąc 40% ogółu przybyszów do tego kraju.

Wraz z odzyskaniem niepodległości wyzwoliły się ogromne inicjatywy w życiu i kulturze żydowskiej społeczności. Niezwykle ożywiła się działalność wydawnicza i prasowa w językach żydowskim, hebrajskim i polskim. Wpływ jej sięgał daleko poza granice kraju, do licznych skupisk żydowskich na całym świecie. Godny odnotowania jest także rozkwit twórczości literackiej, muzycznej i teatralnej, reprezentowanej przez wybitnych artystów żydowskich i polskich pochodzenia żydowskiego.

Okres okupacji hitlerowskiej przeniósł eksterminację Żydów polskich i położył kres ich życiu społecznemu, politycznemu i kulturalnemu. Ludność żydowska została zamknięta w gettach i przymusowych obozach pracy, skąd następnie była wywożona do obozów masowej zagłady. Zbrodnie Niemców doprowadziły do śmierci ponad 3 mln Żydów i Polaków żydowskiego pochodzenia, zniszczyły również w znacznym stopniu wielowiekowy dorobek kultury żydowskiej w Polsce.

Wyzwolenie kraju spod okupacji hitlerowskiej spowodowało ujawnienie się tysięcy Żydów, wychodzących z ukrycia i obozów oraz reemigrujących ze Związku Radzieckiego. Tuż po wojnie na ziemiach polskich znalazło się ponad 150 tys. Żydów, najwięcej na Dolnym Śląsku. Najliczniejsze skupiska ludności żydowskiej powstały w Łodzi i Wrocławiu. Na nowo zaczęło się rodzić życie społeczne i kulturalne, powstawały organizacje i placówki

religijne i świeckie. Niestety najpierw tragiczny pogrom kielecki, a następnie wydarzenia lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych wywołały masowe fale emigracji żydowskiej, obejmującej zwłaszcza ludzi młodych. Dziś liczbę ludności żydowskiej w Polsce ocenia się na kilka tysięcy osób, z których większość to ludzie w podeszłym wieku.

Kończąc to krótkie opisanie polskich Żydów warto przedstawić kilka informacji ogólnych o diasporze żydowskiej na świecie. Łącznie z Izraelem na ziemi żyje około 15 mln Żydów. Największa ich liczba mieszka w USA - około 6 mln osób, a następnie w państwie izraelskim - 4 mln. W ZSRR za Żydów uważa się ponad 1 mln osób. Francja, Wielka Brytania i Kanada mają ich po 0,3 - 0,5 mln, a Argentyna, Brazylia i Afryka Południowa - po ok. 100 tys. osób. W niektórych innych krajach Europy Zachodniej mieszka po kilkadziesiąt tysięcy Żydów, w Europie Wschodniej jest ich najwięcej na Węgrzech /ok. 70 tys./, najmniej zaś w Polsce /5 - 7 tys./.

Liczne emigracje w czasach dawnych i powojennych spowodowały, że w około 80 krajach świata żyją obecnie Żydzi wywodzący się z Polski lub mający w niej swoje korzenie poprzez ojców lub dziadków. Z ogólnej liczby Żydów na ziemi przynajmniej połowa z nich jest związana pochodzeniem z Polską.

2. Dziedzictwo kulturowe Żydów polskich

Historia, kultura i sztuka żydowska wzbudza od dawna duże zainteresowanie w całej Europie. Szczególne zasługi mają w tym Żydzi polscy, którzy wywarli duży wpływ na tradycję i mentalność żydowską, wytwarzając własną i specyficzną kulturę sakralną i świecką.

Podczas okupacji niemieckiej przestało istnieć wiele świadectw kulturowej spuścizny żydowskiej: wtedy to zburzono zabytkowe świątynie, zdewastowano wiele starych nekropolii, spalono liczne księgi, rękopisy i starodruki, zniszczono dzieła rzeźby, malarstwa i grafiki, zrujnowano całe miasteczka i dzielnice. W tym też czasie zniknęły zupełnie wspaniałe, zaliczane do największych osiągnięć żydowskiej sztuki, drewniane synagogi wyróżniające się bogatą architekturą i wystrojem polichromowanych i ornamentowanych wnętrz, a świadczące o wielkiej inwencji konstrukcyjnej i plastycznej ich twórców, nierzadko czerpiących inspirację z polskiej architektury dworskiej i sakralnej. Ale nie zdołano jednak zniszczyć całkowicie przeszłości i jej dorobku kulturowego - ostał się on w prozie i poezji, w piśmienictwie religijnym i naukowym, w ocalałych rocznikach prasy, w dramaturgii i teatraliach, w malarstwie i muzyce, przetrwał także w nielicznie zachowanych zabytkach materialnych.

Poznanie narodowej spuścizny historycznej i kulturowej, zachowanej na ziemiach polskich, powrót do korzeni, odwiedzanie miejsc rodzinnych i grobów, stanowią właśnie jeden z ważniejszych motywów przyciągających ludność żydowską do Polski w celach turystycznych.

Synagogi i cmentarze

Synagogi /bóżnice/ to żydowskie domy modlitw i nabożeństw. Dawniej stanowiły one jednocześnie ośrodki życia społecznego gmin żydowskich, służąc jako miejsca studiowania Tory i Talmudu oraz nauczania religii i prawa, a także jako sale miejskich zebrań oraz izby posiedzeń i siedziby zarządów i sądów

kahalnych. Przy bóżnicy mieściła się zazwyczaj żydowska szkoła religijna - cheder, zwykle był też szpital, przytułek i łaźnia z mykwa, niekiedy i więzienie, a w większych miastach tzw. ratusz żydowski.

Synagogi składały się z obszernej, głównej sali modlitwnej, w której znajdowała się bima czyli podwyższenie do odmawiania modlitwy i odczytywania Biblii oraz ozdobna szafa ołtarzowa na księgi liturgiczne, służąca do przechowywania świętych zwójów Pięcioksiągu Mojżeszowego /Tory/. Przy głównej sali ^{były} umieszczone modlitownie dla kobiet i pomieszczenia pomocnicze.

W ciągu wieków powstało kilka typów murowanych synagog. W późnym średniowieczu była to najczęściej hala dwunawowa np. Stara Bóżnica w Krakowie lub jednonawowa /bóżnica Remu w Krakowie/. Renesans wprowadził prostokątną w zarysie i bezsłupową salę, przykrytą sklepieniem klasztornym z lunetami. W baroku natomiast pojawiły się obszerne synagogi, wsparte na czterech słupach umieszczonych w środku sali i podtrzymujących dziewięciopółowe sklepienie np. synagogi w Łańcucie, Rzeszowie i Tykocinie. We wszystkich tych typach był stosowany układ z wysoką salą główną, przykrytą wielokondygnacyjnym dachem i otoczoną niskimi przybudówkami z galeriami i alkierzami oraz z aron-kodeszem przy ścianie wschodniej i bimą pośrodku. W 19 wieku całość była jednak jednej wysokości i tworzyła zwartą bryłę, przykrytą wspólnym dachem. W architekturze bóżnic tego okresu dominował klasycyzm np. synagogi w Kępnie i Klimontowie, stosowano również formy neogotyckie i neoromańskie oraz orientalne. Dalsza ewolucja doprowadziła do powstania wielkich synagog "postępowych", zwanych świątyniami /Tempel/, budowanych w różnych stylach neohistorycznych i mających zmieniony układ wnętrza,

częściowo wzorowany na kościołach protestanckich np. Synagoga Tempel w Krakowie i Synagoga na Tłomackiem w Warszawie /nie istniejąca/.

Niektóre stare bóżnice murowane miały charakter warowny i stanowiły ważny element obronny miast, były to budynki o grubych murach opiętych skarpami, blankami i strzelnicami. Kilkadziesiąt takich budowli powstało w 16 i 17 wieku, między innymi w Jarosławiu, Lublinie, Szczebrzeszynie, Szydłowie i Zamościu. Architektura wielu bóżnic czerpała często wzory ze świeckich budowli mieszczańskich. Budowniczymi bóżnic byli przeważnie Żydzi, lecz nierzadko też wznoszenie synagog, i to najbardziej okazałych, powierzano innym architektom, między innymi Włochom.

Synagogi, o skromnej zwykle bryle i dekoracji na zewnątrz, odznaczały się nadzwyczaj bogatym wystrojem wewnątrz, przede wszystkim wielobarwnymi malowidłami ściennymi o motywach symbolicznych, wzorowanych często na iluminowanych rękopisach i przeważnie o ornamentyce zwierzęcej i roślinnej. Również synagogalne sprzęty i naczynia liturgiczne miały zdobną oprawę rzeźbiarską w postaci płaskiego reliefu, występującego najczęściej w sznycerskich ozdobach szat ołtarzowych oraz na kutych z żelaza lub miedzi drzwiach zamykających nisze ołtarzowe. Z rzeźb takich słynęły zwłaszcza drzwi w synagogach krakowskich: Remu, Wysokiej i Starej. Również i inne przedmioty sakralne, używane w bóżnicach, odznaczały się wysokim kunsztem artystycznym. Ozdoby na Torę, świeczniki, lichtarze, talerze, misy i dzbanki były dekorowane bogatą ornamentyką, niejednokrotnie zdobiono je barwną emalią, a niekiedy i drogimi kamieniami. Pięknem wyróżniały się też zasłony ołtarzowe, lambrekiny i baldachimy, nierzadko

przetykane złotem i srebrem.

Do naszych czasów przetrwało łącznie ponad 240 murowanych budynków dawnych bóżnic, podczas wojny wypalowych, zrujnowanych i ograbionych, a do dziś w różnym stopniu zachowanych. Część ich w okresie powojennym została odbudowana lub poddana konserwacji bądź przebudowana i przywrócona do użytkowania na różne, nie zawsze odpowiednie cele. Niektórym, zresztą nielicznym, pieczołowicie zrekonstruowanym, przywrócono początkowy - gotycki, renesansowy, barokowy lub neohistoryczny wygląd zewnętrzny, oczyszczając często z późniejszych naleciałości i dokonywanych przeróbek.

Wiele dawnych bóżnic jest użytkowana na obiekty religijne i placówki kulturalne, co wydaje się najbardziej odpowiednim dla nich przeznaczeniem, uwzględniającym także potrzeby turystyki. Można uznać, że około 40-50 synagog jest obecnie prawidłowo użytkowana. Ze zrozumiałych powodów tylko nieliczne z zachowanych lub odbudowanych synagog zabytkowych pełnią dzisiaj pierwotną funkcję i służą nadal jako domy modlitwy mojżeszowego wyznania. Przykładami takiego wykorzystania są krakowskie synagogi Remu i Tempel oraz Bóżnica Nożyka w Warszawie. Przeznaczenie religijne jako kościoły mają też dawne synagogi w Jaworze, Oleśnicy i Strzegomiu.

Do pozytywnych wyjątków należą też przykłady muzealnego użytkowania budowli żydowskich. W budynku Starej Bóżnicy w Krakowie mieści się muzeum poświęcone dziejom, kulturze i męczeństwu Żydów. Podobne przeznaczenie muzealne mają synagogi w Lublinie, Łancucie, Włodawie i Tykocinie. W kilku innych natomiast dawnych bóżnicach, na przykład w Barczewie, Kolbuszowej, Lesku, Łęcznej, Mosinie, Nowym Sączu i Rzeszowie, znajdują się obecnie muzea regionalne lub sale wystawowe.

W innych 16 obiektach - na przykład w Inowłodzu, Jarosławiu, Kielcach, Koninie, Piotrkowie Trybunalskim, Przemyśle, Sandomierzu i Zamościu - mieszczą się archiwa i biblioteki. Niektóre synagogi w liczbie 25 zostały przystosowane na kina między innymi w Białymstoku, Chęcinach, Kazimierzu Dolnym, Krynkach, Łaszczowie i Opocznie, w kilkunastu są domy kultury między innymi w Bieczu, Chełmie, Lubrańcu, Sejnach, Siemiatyczach i Szczebrzeszynie, a w paru innych szkoły na przykład w Bobowej, Gdańsku, Jarosławiu i Parczewie.

W gorszej sytuacji znajdują się te dość liczne bóżnice, które są wykorzystywane do różnych celów gospodarczych i mieszkalnych. Mieszczą się w nich magazyny, sklepy, zakłady produkcyjne i usługowe, remizy strażackie itp. placówki. Budynki te, a jest ich około 90, na ogół zostały w znacznym stopniu przebudowane, a pozostałości dawnej ich architektury i dekoracji uległy najczęściej zniszczeniu. W całkowitej ruinie znajduje się 20 synagog, w tym zabytkowe jak w Dukli, Działoszycach, Krynkach, Krzepicach, Łaszczowie, Nowym Korczynie, Radoszycach, Rymanowie, Tarłowie, Tarnowie, Wrocławiu i Złoczewie. Prace remontowe są prowadzone w 15 synagogach, między innymi w Dąbrowie Tarnowskiej, Kępnie, Klimontowie, Kraśniku, Łodzi, Orli, Pińczowie, Przysusze, Tarnogrodzie, Wojsławicach i Włodawie.

W obecnej chwili około 50 dawnych synagog przedstawia znaczną wartość poznawczą - artystyczną, zabytkową i kulturową, a przez to i dużą atrakcyjność turystyczną. Wyróżniające się pod tym względem obiekty to: Stara Bóżnica oraz Synagogi Renu i Tempel w Krakowie oraz synagogi w Chęcinach, Dąbrowie Tarnowskiej, Lesku, Łańcucie, Łęcznej, Nowym Sączu, Pińczowie, Rzeszo-

wie, Sandomierzu, Szczepieszynie, Szydłowie, Tykocinie, Warszawie, Włodawie i Zamościu.

Najdawniejszym pomnikiem sakralnej architektury żydowskiej w Polsce, a jednocześnie jedynym obiektem tego rodzaju o tradycji gotyckiej, jest Stara Bóżnica na Kazimierzu w Krakowie, jedna z 12 tam niegdyś istniejących, zbudowana w końcu 14 wieku, a przebudowana w 1570 r. przez M. Gucciego z dodaniem wystroju renesansowego. Stara Bóżnica, której prototypem były synagogi w Wormacji, Ratyzbonie i Pradze, jest budowlą dwunawową, o sześciopalcowym sklepieniu i dwóch filarach, z ustawioną pośrodku bismą i aron-kodeszem przylegającą do ściany. Bryłę bóżnicy wieńczy renesansowa attyka.

Wysokie wartości emocjonalne, historyczne i artystyczne przedstawiają żydowskie zabytki sepulkralne zgromadzone na cmentarzach żydowskich - kirkutach, które Żydzi uznają za miejsca święte. Cmentarze, zwłaszcza te stare, były wypełnione grobami bez wytyczania ścieżek i alei, przez co powstawało swoiste, ekspresyjne skupisko stojących kamieni-nagrobków. Zgodnie z tradycją zmarli byli długo grzebani obok siebie, niezależnie od związków rodzinnych, z reguły oddzielnie kobiety i mężczyźni.

Spośród wielu zachowanych wyróżniają się te cmentarze, na których przeważały nagrobki kamienne zwane macewami. W ciągu wieków powstał charakterystyczny typ żydowskiej steli, będącej prawdopodobnie transfiguracją tylnej ściany hellenistycznego sarkofagu. Macewy, ustawiane pionowo, były to płaskie, kamienne lub rzadziej drewniane płyty, zakończone półkoliście, prostokątnie lub trójkątnie i pokryte hebrajskim napisem epitafijnym, przeważnie wklęsłym, rzadziej wypukłym. Poczynając od 16 wieku nagrobki takie coraz częściej ozdabiano ornamentyką i znakami symbolicznymi oraz motywami architektonicznymi z danej epoki na

przykład obramienie napisu stanowiły często kolumny korynckie lub tokańskie albo inne motywy dekoracyjne. Początkowo zasób stosowanych symboli był skromny, występowały one na nagrobkach pojedynczo i raczej sporadycznie i dopiero od początku 19 wieku stały się powszechne. Macewy zapełniły się wtedy całymi zbiorami wizerunków, rozszerzył się też zestaw używanych symboli, zaczęły pojawiać się nowe ich wzory, czerpane nieraz z tradycji chrześcijańskiej.

Zakaz religijny zabraniał Żydom wyobrażania postaci ludzkich na nagrobkach, toteż ornamenty obrazują głównie motywy roślinne, zwierzęce, kulturowe i zawodowe. Zwłaszcza bogata jest symbolika zwierzęca, oparta na bestiariusz biblijnym, najczęściej przedstawia ona zwierzęta wschodu - lwy, tygrysy, jelenie, gryfy, lewiatany i apokaliptyczne bestie, lecz także i zwykłe zwierzęta, jak wiewiórki, bociany, psy, zające, żaby i motyle. Nie brakuje także ogólnych symboli śmierci, a więc tonących okrętów, gasnących płomieni, połamanych świec, strzaskanych drzew, osieroczonej owczarni, piskląt garnących się do matki itp. Oprócz tego można spotkać też motyw gwiazdy i korony, skrzydeł anielskich, skarbonki, uskrzydłonej klepsydry itp. Żydowskie nagrobki były często zdobione polichromią, stosowano głównie kolory czyste i jaskrawe - błękity, czerwienie, żółcie, zielenie, a także czern i biel oraz złoto i srebro. Nikłe ślady dawnych polichromii nagrobkowych przetrwały do dziś na ⁴⁸⁾ cmentarzach m.in. w Lublinie, Sieniawie i Szczepieszynie.

Na kirkutach, oprócz macew, napotyka się też piękne, misternie rzeźbione sarkofagi, należą one jednak raczej do rzadkości i pochodzą głównie z późniejszych czasów. Bardziej licznie występują na dużych cmentarzach na przykład w Krakowie, Łodzi, Tarnowie, Warszawie i Wrocławiu. Na niektórych nekropoliach,

na przykład w Bobowej, Nowym Sączu, Rymanowie i Sieniawie, przetrwały ohele /namioty/ czyli grobowce w postaci prostych budynków murowanych z jedną lub kilkoma płytami nagrobnymi, są to zazwyczaj miejsca spoczynku rabinów i cadyków.

Na cmentarzach żydowskich w Polsce spoczywają prochy wielu znanych i zasłużonych osobistości - rabinów, przywódców politycznych, działaczy gospodarczych i społecznych, naukowców, lekarzy, twórców kultury i sztuki - ludzi nierzadko bardzo zasłużonych dla Polski. Na wielu kirkutach znajdują się masowe mogiły bezimiennych ofiar faszystowskiej eksterminacji, niektóre z nich są upamiętnione prostymi tablicami lub skromnymi pomnikami. Pogrzebani są także cadycy, wciąż wielką otaczani przywódcy duchowi chasydyzmu. Niektóre ich grobowce - łącznie około 20, do dziś są odwiedzane przez pielgrzymki żydowskie z kraju i zagranicy. Do najbardziej znanych należą groby światowej sławy cadyków w Górze Kalwarii, Leżajsku i Rymanowie.

Na ziemiach polskich zachowały się dość licznie cmentarze żydowskie lub miejsca po nich pozostałe. Według byłego Urzędu Wyznań dotrwały do 1980 roku resztki 430 takich cmentarzy, z których 22 znajdowały się w stosunkowo dobrym stanie, 78 było znacznie zniszczonych, a 140 miało jedynie pojedyncze nagrobki. Międzynarodowe źródła żydowskie określają liczbę zachowanych kirkutów w Polsce na 700-900 obiektów, z których ponad 300 ma jeszcze nagrobki kamienne, w większości uszkodzone lub rozbite. Wśród nich są zabytki renesansowe, barokowe, klasycystyczne i secyjne. Większą liczbę, ponad 100 macew, można spotkać na 130 kirkutach, z których kilkadziesiąt posiada nagrobki sprzed 1795 r. Wśród pozostałych nekropolii - około 200 to właściwie dzisiaj już tylko symboliczne miejsca pocmentarne,

pozbawione śladów ich dawnego przeznaczenia. Czynne obecnie cmentarze znajdują się w większych skupiskach ludności żydowskiej jak Warszawa, Wrocław, Kraków, Łódź, Katowice, Szczecin, Bielsko Biala, Legnica.

W latach 80-tych podjęto akcję ratowania cmentarzy żydowskich staraniem władz państwowych i społeczności żydowskiej, polskiej i międzynarodowej. W wyniku tej akcji wyremontowano w całości lub częściowo kilkadziesiąt cmentarzy, między innymi w Białymstoku, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Rzeszowie, Tarnowie, Warszawie i Wrocławiu. Ze środków Międzynarodowej Komisji d/s Cmentarzy Żydowskich uporządkowano obiekty w Górze Kalwarii, Krościenku, Leżajsku, Rymanowie i Wieliczce, szczególnie znaczące dla międzynarodowej społeczności chasydzkiej.

Na kilkunastu d. cmentarzach stanęły pomniki pamięci Żydów. Ekspresyjne takie obiekty w postaci lapidariów i ścian cmentarnych, złożonych z poniszczonych nagrobków i ich części, znajdują się w Biłgoraju, Kazimierzu Dolnym, Kielcach, Krakowie, Łaskarzewie, Łukowie, Makowie Mazowieckim, Międzyrzecu Podlaskim, Myślenicach, Sandomierzu, Węgrowie i Zamościu.

Najstarsze z zachowanych cmentarzy - Stary w Lublinie i Remu w Krakowie pochodzą z 16 wieku, a kilka - między innymi w Białej, Chęcinach, Lesku, Ożarowie, Tarnowie i Tykocinie - powstało w 17 stuleciu. Do największych nekropolii żydowskich w Polsce zaliczają się cmentarze w Warszawie /około 200 tys. nagrobków/ i Łodzi /70 tys. nagrobków/ oraz w Białymstoku, Krakowie, Lesku, Lubaczowie, Szydłowcu, Tarnowie i Wrocławiu. Szczególnie wysokie walory historyczne i artystyczne przedstawia 50 nekropolii żydowskich, które wyróżniają się długą tradycją, liczebnością i artyzmem nagrobków, symboliką płaskorzeźb, ornamentyką zdobnictwa

oraz treścią i oprawą plastyczną epitafium. Cenne dzieła sztuki sepulkralnej mają zwłaszcza cmentarze w Krakowie, Lublinie i Warszawie oraz w Białymstoku, Chrzanowie, Lesku, Leżajsku, Lubaczowie, Łodzi, Ożarowie, Sandomierzu, Sieniawie, Szydłowcu, Tarnowie i Wrocławiu.

Stary cmentarz żydowski w Krakowie zwany Remu, powstał około 1550 roku na Kazimierzu, w mieście żydowskim zamieszkałym przez największą i najzamożniejszą gminę judajską w dawnej Polsce. Zdewastowany w okresie okupacji i poddany renowacji stanowi właściwie kuriozalne lapidarium żydowskich zabytków sepulkralnych. Na cmentarzu tym znajduje się ponad 700 cennych pomników nagrobnych, wśród których są wspaniałe nagrobki renesansowe w postaci rzeźbionych stel i sarkofagów. Najstarsza macewa liczy ponad 400 lat, zachował się też nagrobek fundatora cmentarza. Do osobliwości na miarę krajową należą rzadko spotykane, renesansowe sarkofagi z wyraźnymi wpływami sztuki włoskiej.

Stary cmentarz żydowski w Lublinie, w jednym z najstarszych i najznamienitszych ośrodków żydowskich, nazywanym Polską Jerozolimą, założono około 1540 r. i od tego czasu aż do połowy 19 wieku były tu chowane całe pokolenia Żydów lubelskich, wśród nich słynni rabini i cadyce. Spośród zachowanych 100 nagrobków kilka pochodzi z 16 wieku, najstarszy z nich to macewa wielkiego talmudysty J. Kopelmana. Nagrobki z wczesnego okresu są wykonane z kamieni różnego rodzaju, mają kształt prostokątny, bez żadnych ornamentów, a jedynie wklęsłe inskrypcje hebrajskie. Późniejsze nagrobki posiadają już tradycyjną formę macew i wyróżniają się oryginalnością epitafiów oraz ornamentyką zwieńczeń i ram, zdobionych symbolicznymi rzeźbami. Najbardziej znane i odwiedzane groby to Sz. Szachny - wybitnego talmudysty oraz słynnego cadyka - J.J. Horowitza, zwanego Wieszczem z Lublina.

Cmentarz żydowski w Warszawie /na Woli/, najlepiej obecnie zachowania i największa nekropolia, jest jednym z kilku ostatnich czynnych cmentarzy żydowskich w Polsce. Żydzi pojawili się w Warszawie w końcu 14 wieku i mieszkali początkowo na Starym Mieście i dopiero w 18 wieku zaczęli osiedlać się w podmiejskich jurydykach, z tego też okresu pochodzi cmentarz na Pradze. Utworzona warszawska gmina żydowska założyła w 1806 r. drugi, własny cmentarz za rogatkami wolskimi. Do wybuchu II wojny światowej pochowano 150 tys. osób, wznosiły się tu też dom przedpo-grzebowy i synagoga. Na cmentarzu tym znajduje się około 200 grobów zasłużonych osobistości, wśród nich jest kilku rabinów warszawskich i cadyków między innymi z Dębłina, Mińska Maz., Ostrowi., Pilawy, Przedborza, Radzymina i Strykowa. Pochowani są tu między innymi: L. Hirszfeld, E.R. Kamińska, J. Korczak, A. Lesser, H. Wawelberg i L. Zamenhof, a w masowych mogiłach spoczywają prochy tysiący bezimiennych ofiar getta. Najbardziej okazałe pomniki nagrobne pochodzą z 19 wieku. Oprócz tradycyjnych macew o wysokim kunszcie artystycznym są też oryginalne grobowce, odchodzące w stylu od żydowskiej tradycji. Prawdziwym arcydziełem z dwoma wspaniałymi płaskorzeźbami jest grobowiec rodzinny B. Szmulewicza, twór wybitnego architekta i rzeźbiarza żydowskiego D. Friedlaendera. Warto podać, że na drugim praskim cmentarzu żydowskim powstało interesujące założenie pomnikowe, upamiętniające martyrologię Żydów Pragi, a mianowicie brama w kształcie dwóch pylonów, pokrytych płaskorzeźbami oraz usytuowany na wzgórzu pomnik otoczony macewami.

Na uwagę zasługuje też cmentarz żydowski we Wrocławiu, powstały wprawdzie w połowie 19 wieku, lecz słynący z wielu różnorodnych i niezwykle interesujących zabytków sztuki sepulkralnej.

łącznie jest tu kilka tysięcy nagrobków. Należą do nich przede wszystkim pochodzące ze starych, wrocławskich nekropolii średnowieczne płyty nagrobne, obecnie wbudowane w oryginalny mur cmentarny. Macewy te, bardzo proste, pochodzą z początków 12 i 14 wieku i są uważane za jedne z najstarszych kamieni nagrobnych w naszej części kontynentu. Cmentarz wrocławski stanowi niepowtarzalny i jednolity zespół stylowych form 19-wiecznej rzeźby nagrobnej, występującej w postaci grobowców przyściennych i wolnostojących, kaplic mauzoleów, baldachimów, portyków, portali, łuków, kolumn, obelisków, sarkofagów, steli itp., a czerpiącej wzory ze wszystkich właściwie historycznych stylów architektonicznych, w tym także ze sztuki starożytnej i starochrześcijańskiej. Na cmentarzu tym znajduje się aleja zasłużonych, przy której spoczywa wybitny propagator socjalizmu - F. Lassalle. Wysokie i uniwersalistyczne wartości artystyczne całego zespołu spowodowały, że stara nekropolia wrocławska, po uporządkowaniu i konserwacji wielu obiektów ma być przekształcona w muzeum sztuki sepulkralnej i udostępniona do zwiedzania.

Zbiory judaistyczne i zabytki świeckie

Zachowane do naszych czasów różne świadectwa żydowskiej kultury materialnej są przechowywane w zbiorach muzealnych i prywatnych. Są to zabytki ruchome, głównie wytwory rzemiosła artystycznego, wyroby medalierstwa i złotnictwa, dzieła malarstwa, rzeźby i grafiki, tkaniny i stroje oraz inne przedmioty codziennego użytku, a także okazy piśmiennictwa religijnego i historycznego. Wśród nich wyróżniającą pozycję zajmują odznaczające się wysokim artyzmem powszechne niegdyś przedmioty sakralne, używane

podczas modlitw, nabożeństw i obrzędów religijnych w bóżnicach lub przeznaczone do użytku domowego podczas świąt i rodzinnych ceremonii. Niestety to, co przetrwało do naszych czasów stanowi zaledwie nikłą część dawnego wyposażenia bóżnic i domostw żydowskich.

Największe zbiory judaików znajdują się w Muzeum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie, gdzie przechowywane są eksponaty dotyczące religii, historii i sztuki Żydów polskich. Muzeum posiada dział sztuki z kolekcją malarstwa, grafiki i rzeźby, dział etnografii z eksponatami z zakresu wierzeń, obyczajowości i tradycji, zbiór realiów i fotografii z okresu 1939-1945. Szczególnie bogata jest kolekcja sztuki sakralnej - akcesoriów liturgicznych i obrzędowych. W muzeum istnieje galeria sztuki oraz stałe wystawy, poświęcone historii, kulturze i martyrologii Żydów polskich.

Liczące się zbiory, zwłaszcza śreber żydowskich, ma Muzeum Narodowe w Warszawie. Stosunkowo liczne i różnorodne judaika posiada też Muzeum Historyczne m. Krakowa, które ma specjalny Oddział - Dzieje i kultura Żydów - mieszczący się w Starej Bóżnicy. Muzeum przechowuje blisko 1000 eksponatów z zakresu malarstwa i grafiki, przedmiotów kulturowych, przedmiotów świeczkowych, dokumentów historycznych, folkloru oraz medalierstwa i numizmatyki. Najbardziej wartościowy zespół eksponatów dotyczy rytuału religijnego i obejmuje przedmioty obrzędowości synagogalnej i domowej Żydów polskich w okresie 18-20 wieku. Do najcenniejszych eksponatów należą srebra, brązy i tkaniny: ozdoby Tory, puszki na wonności, talerze sedesowe, świeczniki, kotary na szatę ołtarzową, pokrowce na Torę, chusty modlitewne, a zwłaszcza unikalna kolekcja tarcz na Torę ze wschodnich kresów

dawnej Rzeczypospolitej.

Podobny charakter mają muzea w Łańcucie, Tykocinie i Włodawie, mieszczące się w dawnych, zabytkowych synagogach i wystawiające eksponaty sztuki żydowskiej i sprzętów liturgicznych. Godne szczególnego zainteresowania jest muzeum tykocińskie, zajmujące dwie zabytkowe synagogi. W sali jednej z nich - wielkiej synagogi, urządzona jest ekspresyjna ekspozycja judajskiego wnętrza świątynnego z późnorenesansową dekoracją ścian i cennymi przedmiotami kultowymi. W odnowionej bóżnicy lubelskiej istnieje Izba Pamięci Żydów Lublina.

Zbiory judaistyczne posiadają też muzea narodowe w Krakowie i Poznaniu, a ponadto mniejsze i mniej znane zespoły muzealnych judaików mają niektóre placówki regionalne i okręgowe, między innymi muzea w Bielsku Białej, Bochni, Chrzanowie, Mielcu, Przemyśle, Sanoku i Tarnowie. Zabytki żydowskie przetrwały też w różnych zbiorach kościelnych i klasztornych. Bogate zbiory posiada Muzeum Diecezjalne w Przemyśle, gdzie znajdują się między innymi miniatury Tory oraz kolekcje lampek i świeczników chanukowych. Zespoły judaików lub pojedyncze ich okazy przechowują też muzea diecezjalne w Płocku, Poznaniu i Tarnowie, muzea parafialne w Przyrowie i Grybowie oraz niektóre muzea przyklasztorne na przykład w Krakowie Misjonarze na Stradomiu i Bonifratrzy na Kazimierzu.

Przybywający do Polski w ciągu wieków Żydzi osiedlali się głównie w dużych i małych miastach, zajmując w nich oddzielne kwartały lub ulice, usytuowane na przeciwległych miejscach od kościoła, początkowo w obrębie Starego Miasta, później poza murami miejskimi. Tu budowali swoje domy, synagogi, szkoły, szpitale i cmentarze, tworzyli też - nie zawsze z własnej woli - getta. Zwarte zespoły zabudowy żydowskiej przekształcały się

nieraz w całe, rozległe dzielnice i miasta żydowskie np. w Tarnowie i na Krakowskim Kazimierzu. Ośrodek życia religijnego i społecznego stanowiła bóżnica, przy niej budowano inne budynki: szkoły, szpitale, przytułki, łaźnie, więzienia i rzeźnie. W większych miastach powstawały tzw. ratusze żydowskie, będące siedzibami zarządów kahalnych i innych instytucji gminnych.

W wielu miastach do dziś zachowały się nazwy ulic jak Żydowska, Bóżnicza, Wekslarska itp., świadczące o ich żydowskiej proveniencji. Przy niektórych z tych ulic przetrwała stara zabudowa, pochodząca jeszcze z czasów żydowskich. Nie było tu wprawdzie wybitnej architektury, ale uliczki te miały swój specyficzny klimat zwany powszechnie sztetel. Urok tworzyła ciasna zabudowa bez podwórek lub z małymi podwórkami, jak również wąskie, parterowe lub piętrowe domy, ze sklepikami od frontu i izbami mieszkalnymi od tyłu, z wąskimi sieniami i szerokimi oknami handlowych parterów, z oddrzewiami mającymi wycięte wgłębienia na zwitek świętego pisma /tzw. mezuzę/. Do dziś duże fragmenty takiej zabudowy dochowały się na Krakowskim Kazimierzu i w Tarnowie oraz w niektórych miasteczkach Lubelszczyzny i Kielecczyzny. W większości jednak są to już pojedyncze domy, a o ich dawnych mieszkańcach świadczą jedynie miejsca po mezuzie /Chęciny, Konin/.

W wieku 19 i później, w okresie silnej, kulturalnej i gospodarczej emancypacji żydowskiej, bogaci Żydzi byli fundatorami wielu szkół, bibliotek, szpitali i innych obiektów użyteczności publicznej. Budowane jednak w tym okresie budowle, służące społeczności żydowskiej, były pozbawione charakterystycznych cech judajskich, najczęściej wyrażając panujące ówczesne style architektoniczne.

Według wstępnego rozpoznania do ważniejszych świeckich obiektów żydowskich można zaliczyć około 100 różnych budynków. Najliczniej zachowały się dawne mykwy, szkoły, szpitale i przytulki żydowskie. W większości pochodzą one z końca 19 lub z 20 wieku i rzadko wyróżniają się ciekawszą architekturą. Z innych budowli, do bardziej okazałych i zasługujących na wymienienie można zaliczyć dawne budynki: Teatru Żydowskiego w Krakowie, Teatru Żydowskiego "Panteon" w Lublinie, Głównej Biblioteki Judańskiej w Warszawie, Domu Przedpogrzebowego w Olsztynie, Domu Kahalnego w Zamościu oraz w Łodzi: Dom Bankowy "Landau", Pałac i Bank Goldfедера oraz 3 Pałace Poznańskiego.

Literatura i Sztuka

Europa Wschodnia była kolebką wielu nurtów klasycznej literatury i sztuki żydowskiej. Szczególny rozkwit osiągnęły one na ziemiach polskich, skąd rozchodziły się do wielu krajów i promieniowały na całą właściwie diasporę.

Żydów uważano za naród pisma i książek, toteż od wieków szkolnictwo odgrywało ważną rolę w życiu żydowskich społeczności. Pod wpływem tradycji i wiary powstał i utrwalił się - jako jeden z najstarszych na świecie - system obowiązkowego i powszechnego nauczania i wychowania religijnego młodzieży. Przetrwał on aż do 20 wieku, stanowiąc swoisty skansen edukacyjny w Europie. Nauka była dwustopniowa, a nauczanie odbywało się w tzw. chederach. W większych miastach jak Kraków, Lublin, Poznań i Przemyśl działały też tzw. jesziwy czyli swego rodzaju akademie talmudyczne, które cieszyły się dużym uznaniem wśród Żydów europejskich.

Na ziemiach polskich powstała oryginalna literatura żydowska. Początkowo rozwijało się głównie piśmiennictwo religijne w języku hebrajskim, główną rolę odgrywała w nim literatura rabiniczna, zajmująca się głównie Talmudem. Później, poczynając od 18 w. w zetknięciu z kulturą europejską, pojawił się nurt nowohebrajskiej literatury, podejmującej tematykę świecką. Jej przedstawiciele to: S.J. Rapaport, I. Erter, M.A. Ginzburg, A.B. Lebensohn i inni.

Pod koniec 19 w. rozpoczęła się era literatury w języku żydowskim /jidysz/, osiągając szczyty swojego rozkwitu w Polsce. Do czołowych pisarzy tego nurtu - klasyków literatury żydowskiej - należeli zwłaszcza: I.L. Percec, Szalom Asz, M.M. Sforim /G.J. Abramowicz/ i Szalom Alejchem /Sz.P. Rabinowicz/ oraz laureat nagrody Nobla - J. Singer, rodem z Radzymina. Kontynuatorem tego nurtu było nowe pokolenie pisarzy i poetów żydowskich w Polsce międzywojennej, najbardziej znani twórcy tego okresu to J. Perle, I.M. Wessenberg, E. Kaganowski, I.J. Zynger i inni.

Wielu Żydów asymilowanych i Polaków żydowskiego pochodzenia wniosło bezsporny wkład do polskiej literatury. W poezji trwale zapisała się twórczość J. Tuwima, B. Leśmiana, A. Słonimskiego, J. Witlina, A. Ważyka, M. Jastruna, W. Słobodnika, A. Sterna, L. Lewina i wielu innych, w prozie znaczące są nazwiska J. Korczaka, B. Schultza, K. Brandysa, B. Jasińskiego, J. Strykowski, A. Rudnickiego, B. Hertza, R. Brandstattera i T. Peipera.

Przez stulecia zakazy religijne uniemożliwiały powstanie żydowskiej sztuki dramatycznej i teatralnej. Jedynym jej dozwolonym przejawem były starodawne widowiska i zabawy z okazji święta religijnego Purim, którego tradycja przetrwała długie wieki w Polsce. Dopiero w 19 wieku zaczął tworzyć się prawdziwy

teatr żydowski, z własnym aktorstwem i scenopisarstwem.

Pierwsza trupa teatralna, działająca na wschodnich kresach dawnej Rzeczypospolitej została założona w 1886 r. przez A. Goldfadena, który sam będąc reżyserem, aktorem i autorem wielu sztuk, uważany jest za ojca żydowskiego teatru ludowego. W ślad za tym zaczęły powstawać liczne, wędrowne zespoły teatralne, z których szczególnym uznaniem cieszyła się tzw. Trupa Wileńska, kierowana przez J. Ben Ami. Z biegiem czasu przekształciły się one w stałe teatry żydowskie. W Polsce międzywojennej działało 15 teatrów zawodowych i kilkadziesiąt teatrów amatorskich. Głównym ośrodkiem teatralnym była Warszawa, w której istniały takie teatry żydowskie jak Eldorado, Bagatela, Ermitage, Centralny, Nowości i Elizeum.

Powstawaniu zespołów i instytucji teatralnych towarzyszyła twórczość dramatopisarska. Do najbardziej znanych autorów, piszących dla teatru, należeli Sz. Abramowicz, J. Gording, Sz. Rabinowicz, Sz. Alejchem, P. Hirschbein, Sz. Asz i inni. Z wybitnych kreacji znane były zwłaszcza aktorki żydowskie: B. Kalisch, E.R. Kamińska i J. Kamińska.

Początki muzyki żydowskiej wywodzą się z religii i folkloru. Przez wieki istniała właściwie tylko wokalna muzyka synagogalna, uprawiana podczas nabożeństw przez kantorów i chóry. Szczególny jej rozkwit nastąpił w 19 wieku, kiedy to słynnymi ośrodkami tej twórczości była nieistniejąca już Synagoga na Tłomackiem w Warszawie oraz synagogi w Krakowie, Łodzi, Lublinie i Białymstoku. Śpiewała w nich cała plejada wspaniałych kantorów jak: G. Sirota, A. Kuszewicki, J.D. Jaszuński, dorównujących najlepszym ówczesnym śpiewakom operowym. Równocześnie przez cały czas istniała ludowa twórczość muzyczna, związana z obrzędami

zwyczajowymi i rodzinnymi, a uprawiana przez grajków żydowskich zwanych klezmerami.

Chlubną kartą jest udział Żydów i Polaków żydowskiego pochodzenia w muzyce polskiej i światowej nowszych czasów. W polskich orkiestrach symfonicznych grało wielu słynnych instrumentalistów żydowskich. Wśród całej plejady zasłużonych dla polskiej muzyki poważnej i rozrywkowej należy wymienić przede wszystkim: H. Wieniawskiego - słynnego skrzypka i kompozytora, G. Fitelberga - dyrygenta, J. Petersburskiego - kompozytora wielu piosenek oraz światowej sławy wirtuozów - A. Rubinsteina, D. Kochańskiego, H. Szerynga, B. Gimpela i innych.

Mylarstwo żydowskie z dużym trudem torowało sobie drogę poprzez zakazy religijne i dopiero w 19 wieku zaznaczyło się wyraźniej w twórczości artystycznej. Nestorem malarzy żydowskich był A. Leşer, największą sławę zyskał jednak Maurycy Gottlieb, twórca uduchowionych wizji wielu scen z Nowego Testamentu oraz wizerunków znanych postaci żydowskich. Z innych wypada wymienić zwłaszcza nazwiska znane na świecie jak L. Marcoussisa - przedstawiciela impresjonizmu i kubizmu, H. Berlewiego - członka awangardowej grupy "Blok", B. Schultza - rysownika i pisarza oraz J. Adlera - twórcy monumentalnego stylu żydowskiego. Duże skupiska żydowskich plastyków działały zwłaszcza w Warszawie, Łodzi i Krakowie.

Miejsca pamięci

Ziemia polska jest usiana miejscami tragicznych wydarzeń i męczeństwa narodu żydowskiego za czasów okupacji hitlerowskiej. Od pierwszych jej dni ponad 3 miliony Żydów polskich i Polaków

żydowskiego pochodzenia zostało wciągniętych w tryby świadomie zaplanowanej eksterminacji, która zamieniła rozległe ziemie zamieszkałe przez Żydów w jeden wielki cmentarz judajski.

Ludność żydowska została zamknięta w gettach nazywanych przez administrację niemiecką "żydowskimi dzielnicami mieszkaniowymi" /Judische Wohnbezirk/. Początkowo gett było bardzo ^{dużo,} w każdym niemal najmniejszym miasteczku istniały takie dzielnice, do których spędzano wszystkich Żydów z okolicznych wsi. Na obecnych terenach Polski istniało ponad 200 większych gett. Po pewnym czasie dokonano likwidacji wielu z nich, zwłaszcza mniejszych, czemu towarzyszyły masowe przesiedlenia Żydów do wybranych, dużych gett. Największe z nich powstały w dużych miastach: w getcie warszawskim przebywało około pół miliona osób, w getcie łódzkim było ich 200 tys., a w getcie krakowskim - 70 tys. Więzieni w nich byli także Żydzi z innych krajów, na przykład w getcie łódzkim przebywały osoby deportowane z Niemiec, Austrii i Czechosłowacji.

Getta odgródzone od reszty miasta murem i silnie strzeżone zaczęto zakładać w 1940 r., a likwidować w 1942 r., jedynie getto łódzkie przetrwało dłużej, do 1944 r. Głód, nędza, choroby i przymusowa, ciężka praca oraz egzekucje i wywózki do obozów koncentracyjnych dziełałtkowały ludność żydowską w gettach. W obliczu zagłady Żydzi podjęli zbrojny opór w kilku gettach. Powstanie w getcie warszawskim, zorganizowane przez Żydowską Organizację Bojową pod dowództwem M. Anielewicza, wybuchło w kwietniu 1943 r. i trwało miesiąc, zakończone spalaniem i zburzeniem wszystkich budynków na terenie getta. Drugie powstanie miało miejsce w getcie białostockim pod wodzą B. Tennenbauma i po dwudniowej walce w sierpniu 1943 r. zostało krwawo stłumione.

Najbardziej jednak tragicznymi miejscami w historii narodu żydowskiego stały się hitlerowskie obozy masowej zagłady, w których byli mordowani Żydzi z różnych krajów europejskich, zwłaszcza z Polski oraz Austrii, Belgii, Czechosłowacji, Danii, Holandii, Niemiec, Norwegii, Rumunii, Węgier i Związku Radzieckiego. Najwięcej ofiar ludności żydowskiej pochłonęły ośrodki zagłady: Konzentrationslager Auschwitz - Birkenau z licznymi podobozami pracy i SS - Sonderkommando Treblinka oraz SS - Sonderkommando Bełżec, Cumhof /Chełmno/ i Sobibór, Konzentrationslager Lublin /Majdanek/. Ponadto Żydzi byli więźniami innych dużych hitlerowskich ośrodków zagłady jak Konzentrationslager Gross-Rosen /Rogoźnica/ i Konzentrationslager Stutthof /Sztutowo/, i ich licznych podobozów pracy.

Szczególną pozycję w martyrologii narodu żydowskiego zajmuje Treblinka, przeznaczona specjalnie dla wyniszczenia Żydów. Właśnie tu pomordowano więźniów z getta warszawskiego, a wśród nich J. Korczaka, a także mieszkańców gett z innych miast Polski oraz z okupowanych krajów europejskich. Łącznie w obozie tym zginęło ponad 700 tys. Żydów, głównie obywateli polskich.

Wiele miejsc kaźni i męczeństwa narodu żydowskiego w latach 1939-1945 zostało upamiętnione w okresie powojennym za pomocą pomników, obelisków, płyt, tablic i głazów, umieszczanych na terenach dawnych ośrodków zagłady, obozów koncentracyjnych, obozów przymusowej pracy i gett oraz na miejscu zbiorowych mogił, egzekucji i bestialskich mordów. Łącznie zostało upamiętnionych ponad 200 miejsc, wiążących się w jakiś sposób z martyrologią Żydów polskich i europejskich. Obiekty takie znajdują się w około 180 miejscowościach, a w nich 60 jest na dawnych cmentarzach żydowskich. Niektóre z tych pomników mają znaczenie ponadnarodowe i są poświęcone wspólnemu męczeństwu Żydów i innych

narodów, głównie Polaków i Rosjan, zaś inne symbolizują tylko martyrologię Żydów z Polski i innych krajów. Nie wszystkie jednak upamiętnione miejsca zawierają pełną informację o ofiarach, i to mimo istniejących źródeł i przekazów historycznych. Tylko bardzo nieliczne posiadają napisy w transkrypcji żydowskiej.

Spośród ogólnoludzkich symboli męczeństwa wielu narodów, w tym i żydowskiego, największe znaczenie mają pomniki - mauzolea na terenie dawnych obozów koncentracyjnych, a obecnie muzeów, w Oświęcimiu i Majdanku. Dla ludności żydowskiej niezwykle tragiczną wymowę przedstawiają też pomniki na miejscu dawnych ośrodków zagłady w Bełżcu, Chełmnie i Sobiborze. Szczególnym takim miejscem jest Treblinka, gdzie śmierć wielu tysięcy Żydów upamiętnia jeden z najbardziej ekspresyjnych pomników martyrologicznych - duże założenie krajobrazowe z kulminacją rzeźbiarską w postaci ogromnego zbiorowiska kamieni - alegorii nagrobków i cmentarza judajskiego.

Na uwagę zasługują też pomniki Warszawy. Największą wymowę emocjonalną ma Trakt Pamięci i Męczeństwa - rozpoczyna go monumentalny Pomnik Bohaterów Getta, dalej znaczą sjemitowe bloki składające hołd J. Korczakowi i innym ofiarom getta, a kończy symboliczny pomnik na miejscu tzw. Umschlagplatz - rampy kolejowej, skąd wywożono więźniów getta do Trebinki. Z innych takich symboli upamiętniających eksterminację Żydów podczas II wojny światowej należy jeszcze wymienić pomniki w Białymstoku, Kazimierzu Dolnym, Lublinie, Łodzi, Płocku, Tarnowie i Zamościu.

3. Współczesność diaspory żydowskiej w Polsce

Nieliczna obecnie diaspora żydowska w Polsce, przejawia ożywioną działalność społeczno-kulturalną i to mimo nie zawsze

sprzyjającej ku temu aurze w różnych okresach Polski powojennej. W Warszawie i kilkunastu miastach działa Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce, które ma 13 oddziałów terenowych. W językach jidysz i polskim wydawany jest tygodnik społeczno-kulturalny "Folks Sztyme" /Głos Ludu/. W Warszawie ma siedzibę Państwowy Teatr Żydowski im. E.R. Kamińskiej.

W stolicy funkcjonuje Żydowski Instytut Historyczny - placówka naukowo-badawcza zajmująca się dziejami i kulturą Żydów w Polsce i na świecie. Instytut mieszczący się w odbudowanym gmachu dawnej Biblioteki i Instytutu Nauk Judaistycznych, działa pod opieką merytoryczną i materialną PAN. Placówka ta wydaje kwartalnik w języku polskim "Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego" oraz periodyk w języku żydowskim "Bleter for Geszichte /Karty Historii/. Przy Instytucie istnieje Muzeum oraz biblioteka, mająca zbiory w języku jidysz, hebrajskim, polskim i innych językach europejskich. W zbiorach tych znajduje się 50 tys. voluminów - różnych judaików, semityków i antysemitów oraz różnorodna literatura naukowa o tematyce żydowskiej. W bibliotece są także bogate zbiory prasy żydowskiej w różnych językach, kilkadziesiąt encyklopedii żydowskich oraz unikalna kolekcja kilkuset rękopisów i starodruków sięgających 12 wieku.

Na terenie Polski działa Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego, skupiający ortodoksyjnych wyznawców judaizmu. Przystąpienie do wyznania następuje poprzez obrzezanie dziecka płci męskiej. Wszystkich członków obowiązuje obchodzenie szabatu, dnia świątecznego w końcu tygodnia. W dniu tym nie wolno pracować, podróżować, pisać, telefonować itp. Wyznawcy judaizmu mogą spożywać tylko określone potrawy tzw. koszerne np. nie wolno im jeść wieprzowiny oraz mięsa wielbłądów i zajęcy, jak też

konsumować łącznie potraw mięsnych i mlecznych, dozwolone jest natomiast spożywanie mięsa zwierząt przeżuwających, parzystokopytnych oraz niektórych ptaków i ryb.

Związek organizuje i kultywuje życie religijne swoich członków poprzez zakładanie kongregacji, utrzymywanie synagog i domów modlitwy, stołówek rytualnych, cmentarzy wyznaniowych, łaźni rytualnych oraz różnych instytucji o charakterze kultowym i charytatywnym. Na terenie Polski obecnie istnieje 17 terenowych kongregacji, których siedziby znajdują się w Bielsku Białej, Bytomiu, Chrzanowie, Dzierżoniowie, Gliwicach, Katowicach, Krakowie, Legnicy, Lublinie, Łodzi, Przyrowie, Szczecinie, Świdnicy, Wałbrzychu, Warszawie, Wrocławiu i Zarach.

Związek liczy obecnie około 2 tys. wyznawców, którzy zamieszkują głównie na Dolnym Śląsku, w środkowej części Polski południowej i regionie łódzko-warszawskim. Najwięcej jest ich w województwach: wrocławskim, krakowskim, warszawskim i łódzkim, a ponadto w województwie katowickim i szczecińskim.

Związek posiada 8 synagog i 10 domów modlitwy w 17 miejscowościach, stanowiących siedziby kongregacji. Czynne domy modlitwy znajdują się w kilku starych bóżnicach, w warszawskiej synagodze Nożyków, w krakowskich synagogach Tempel i Remu, we wrocławskiej synagodze Storcha. Kuchnie i stołówki rytualne działają w Bielsku Białej, Katowicach, Krakowie, Legnicy, Łodzi, Szczecinie, Warszawie i Wrocławiu. Niektóre z nich, np. w Warszawie, są przeznaczone również dla gości zagranicznych, jadających tylko potrawy kosherne.

Na uwagę zasługuje też ożywiona działalność żydowskiego środowiska, mająca na celu ratowanie i konserwację miejsc pamięci, cmentarzy i synagog. Na tym polu aktywne są różne ciała

i instytucje społeczne i prywatne, z których wymienić należy przede wszystkim Warszawski Społeczny Komitet Opieki nad Cmentarzami i Zabytkami Kultury Żydowskiej, Krakowski Komitet Opieki nad Zabytkami Kultury Żydowskiej, Lubelskie Towarzystwo Opieki nad Pamiątkami Kultury Żydowskiej oraz Międzynarodową Komisję d/s Cmentarzy Żydowskich, Fundację Rodziny Nissenbaumów ^{i Fundację Laudera.} Na wymienienie ^{nie}spośród innych zasługuje też Fundacja Obecności Żydowskiej, założona przez znanego pisarza J. Kosińskiego. Stawia sobie ona za cel swojej działalności propagowanie dorobku kulturowego Żydów polskich oraz stworzenie osobliwego Pomnika Życia na Krakowskim Kazimierzu - placówki zbierającej i udostępniającej przekazy o kulturze żydowskiej.

Na koniec wypada wspomnieć o Żydach polskich, rozsianych po całym niemal świecie. Żyjąc w licznych krajach diaspory zachowali oni najczęściej własną obyczajowość i kulturę, wyniesioną z dawnej ojczyzny, nie utracili też łączących z nią związków emocjonalnych. Najlepiej świadczy o tym fakt, że na świecie istnieje około 400 stowarzyszeń /ziomkostw/ Żydów polskich, które przejawiają żywą działalność społeczną i kulturalną. Wyrazem tego są bogato ilustrowane i wydawane w języku hebrajskim i żydowskim tzw. Pinkasy. Zawierają one różnorodne materiały, dokumenty, wspomnienia, pamiątniki, dzienniki i opisy, dotyczące stron i miejsc rodzinnych. Dotychczas ukazało się ponad 300 takich ksiąg, stanowiących źródło wiedzy o czasach i miejscowościach, związanych z Żydostwem polskim. Niektóre ziomkostwa wydają też własne czasopisma np. w Nowym Jorku ukazuje się w języku żydowskim periodyk "Białystoker Sztyme".

4. Obsługa turystyki żydowskiej

Tradycje osadnictwa żydowskiego na ziemiach polskich, trwałe miejsca pamięci, zachowane zabytki historii i kultury oraz przejawy jej współczesności można przyjąć jako kryteria do określenia regionów i miejscowości, mających znaczenie dla przyjazdowej turystyki żydowskiej.

Z zaszłości demograficznych w okresie Polski powojennej wynika, że w kręgu zainteresowania turystyki żydowskiej mogą leżeć przede wszystkim tereny Polski południowej, wschodniej i centralnej, gdzie był najwyższy udział Żydów w ówczesnej ludności. W ogólnym obrazie wyróżniają się dwa takie, rozległe i zwarte obszary. Obszar wschodni obejmuje aktualne województwa: białostockie, białskopodlaskie, chełmskie, krośnieńskie, lubelskie, przemyskie, rzeszowskie i tarnobrzeskie oraz częściowo województwa: łomżyńskie, siedleckie i suwalskie. Na obszar centralny składają się województwa: częstochowskie, kieleckie, krakowskie, łódzkie, piotrkowskie, radomskie, sieradzkie i warszawskie oraz częściowo województwa: katowickie, płockie i skierniewickie. Ponadto do terenów niegdyś związanych demograficznie z Żydami można jeszcze zaliczyć województwa: bielskie, ciechanowskie, nowosądeckie, ostrołęckie i tarnowskie. Analogiczny obraz przestrzenny województw historycznie i kulturowo związanych z Żydami powstaje po rozpatrzeniu zachowanych zabytków sakralnych i świeckich oraz miejsc pamięci.

Ważniejsze miejsca i obiekty związane z narodowością żydowską, niegdyś i obecnie, występują w około 280 miejscowościach. Ich znaczenie poznawcze i emocjonalne jest bardzo różne i wy-

nika zarówno z nagromadzenia poszczególnych rodzajów obiektów jak i z ich wartości i rangi religijnej, etnicznej, historycznej i kulturowej oraz stanu zachowania i użytkowania. Na tej podstawie można wydzielić grupę miejscowości o największym znaczeniu dla turystyki żydowskiej, zaliczając do nich: Kazimierz Dolny, Kraków, Lublin, Łańcut, Łódź, Oświęcim, Rzeszów, Tarnów, Treblinkę, Tykocin, Warszawę i Zamość. Miejscowości o dużym znaczeniu to: Bełżec, Białystok, Bobowa, Chełmno, Chęciny, Góra Kalwaria, Kielce, Lesko, Leżajsk, Nowy Sącz, Przemyśl, Rymanów, Sandomierz, Sobibór, Szczebrzeszyn, Włodawa i Wrocław. Grupę o nieco niższej randze tworzą miejscowości: Częstochowa, Chrzanów, Dąbrowa Tarnowska, Gdańsk, Gorlice, Inowłódz, Jarosław, Kalisz, Katowice, Kock, Krzepice, Łęczna, Łomża, Łuków, Maków Mazowiecki, Międzyrzec Podlaski, Mszczonów, Orla, Pinczów, Piotrków Trybunalski, Przysucha, Radomsko, Rogoźnica, Sieniawa, Szydłowiec i Tarnogród. Pozostałe miejscowości w zasadzie przedstawiają jeszcze mniejsze znaczenie historyczne i kulturowe, chociaż niektóre i z nich mogą być również interesujące dla pewnych grup żydowskich.

Stan zachowania i użytkowania wielu obiektów mających etniczne, kulturowe i emocjonalne znaczenie dla Żydów wskazuje na potrzebę kontynuowania działalności, zmierzającej do uporządkowania, konserwacji i opieki miejsc świadczących o bytności żydowskiej, zwłaszcza w miejscowościach uznanych za ważne dla turystyki żydowskiej. Przetrwale kirkuty z istniejącymi nagrobkami powinny być ogrodzone i uporządkowane zgodnie z konwencjami międzynarodowymi, a nagrobki poddane konserwacji. Miejsca pocmentarne w zależności od obecnego stanu powinny być ogrodzone lub

symbolicznie upamiętnione. Synagogi zabytkowe, pozostające w ruinie bądź niewłaściwie użytkowane, należy poddać remontom i konserwacji oraz przeznaczyć dla odpowiedniej funkcji, najlepiej na placówki muzealne lub inne kulturalne na przykład na biblioteki, archiwa, czytelnie itp, nie deprecjonujące kultowego niegdyś przeznaczenia. Inne synagogi, zwłaszcza te znacznie przebudowane, pozbawione cech stylowych i służące celom niezgodnym z ich pierwotną funkcją, powinny być przynajmniej wyposażone w odpowiednią informację o żydowskiej niegdyś proveniencji. Podobne informacje powinny także znaleźć się na żydowskich zabytkach świeckich, zwłaszcza związanych z wybitnymi osobistościami.

W 1989 roku Polskę odwiedziło ponad 20 tys. osób narodowości żydowskiej. Najwięcej przyjechało ich z Izraela - około 15 tys. osób, oraz z Francji i USA, a ponadto z Belgii, Holandii, Kanady, RFN, Szwajcarii, Wielkiej Brytanii i Włoch. W porównaniu do poprzedniego roku nastąpiło zwiększenie ogólnej liczby przyjeżdżających o 60%, wzrosła też liczba turystów indywidualnych.

Czas pobytu żydowskich turystów pochodzących z Europy wynosi zazwyczaj kilkanaście dni, w przypadku grup z USA i Kanady pobyty są krótsze i wynoszą przeważnie 3-4 dni, a ich uczestnicy najczęściej podróżują samolotami. Turysci żydowscy korzystają wyłącznie z bazy hotelowej o wysokim standardzie zatrzymując się najczęściej w Warszawie, Krakowie i Lublinie. Specjalne wymagania dotyczą spożywania potraw koszernych oraz świętowania w szabas i udziału w ceremoniach synagogałnych.

W czasie przebywania w Polsce turystów żydowskich interesują zwłaszcza odwiedziny miejsc martyrologii, zwiedzanie

zabytków żydowskich, poszukiwanie grobów rodzinnych, odwiedzanie bliskich stron i miejscowości, kontakty ze społecznością żydowską oraz uczestniczenie w obrzędach religijnych. Dla Żydów chasydzkich i innych grup religijnych głównym motywem są pielgrzymki do grobów słynnych cadyków i rabinów.

Grupy żydowskie przejawiają największe zainteresowanie Polską południową i wschodnią. Na program turystyczny składają się najczęściej wycieczki autokarowe, odbywające się na kilku najbardziej popularnych trasach jak: Warszawa - Lublin - Kraków, Warszawa - Treblinka - Tykocin - Białystok, Warszawa - Białystok - Lublin - Zamość - Łańcut - Rzeszów - Kraków - Oświęcim - Częstochowa - Łódź, umożliwiającymi zwiedzanie wielu miejsc szczególnie znaczących dla narodowości żydowskiej. Do najczęściej odwiedzanych miejscowości należą Warszawa, Kraków, Lublin, Łódź, Oświęcim, Treblinka i Tykocin.

Dużą część wśród Żydów odwiedzających Polskę stanowią izraelskie grupy młodzieżowe, których przyjazdy odbywają się w ramach umowy z Ministerstwem Edukacji Izraela. Wycieczki takie, w których uczestniczy około 3-5 tys. ^{rocznie} osób, są objęte obowiązkowym programem nauczania w izraelskich szkołach średnich. Czas pobytu w Polsce wynosi zwykle 7 dni i jest w całości przeznaczony na poznanie najbardziej pamiętnych miejsc związanych z historią żydowską. Program edukacyjny składa się ze zwiedzania Warszawy, Trebłinki, Lublina, Krakowa i Oświęcimia, obejmując ponadto wykłady, uroczystości religijne i spotkania z miejscową społecznością żydowską.

Do obsługi turystyki żydowskiej nadają się najbardziej ogólnodostępne obiekty turystyczne, a zwłaszcza hotele i obiekty

im podobne /motele, pensjonaty i domy wycieczkowe/. Spośród zidentyfikowanych, ważniejszych miejscowości o tradycji żydowskiej w 136 istnieje obecnie ogólnodostępna baza hotelarska. W miejscowościach tych znajduje się 43 tys. hotelarskich miejsc noclegowych, w różnych hotelach jest ich 31,5 tys., motelach - 1,5 tys., pensjonatach - 0,5 tys. oraz w domach wycieczkowych i zajazdach - 9,5 tys. miejsc. Tylko pewna ich część odpowiada standardom, jakich oczekują najczęściej codzoziemcy. Hotelarska baza rekomendowana turystom zagranicznym przez polskie biura podróży występuje w 36 takich miejscowościach i liczy łącznie około 20 tys. miejsc noclegowych, których większość znajduje się w dużych miastach. W hotelach rekomendowanych jest ponad 19 tys. miejsc, z tego w obiektach 4 i 5 gwiazdkowych - 5 tys. miejsc. Pozostałe nieliczne mieszczą się w motelach, pensjonatach i domach wycieczkowych. Campingi rekomendowane znajdują się w 10 analogicznych miejscowościach i liczą około 4 tys. miejsc noclegowych.

Hotelarska baza recepcyjna występuje też w miejscowościach zakwalifikowanych jako szczególnie ważne dla turystyki żydowskiej. Obiekty hotelarskie posiada 36 takich miejscowości, a ich obecny potencjał recepcyjny wynosi około 23 tys. miejsc noclegowych, mieszczących się przeważnie w hotelach. Rekomendowane obiekty hotelarskie, liczące razem około 15 tys. miejsc noclegowych, ma 20 takich miejscowości. Bazy hotelarskiej brakuje natomiast w Treblince oraz w Bełżcu, Bobowej, Chełmnie, Górze Kalwarii, Rymanowie, Sobiborze i Szczebrzeszynie, a także w Chrzanowie, Dąbrowie Tarnowskiej, Inowłodzu, Krzepisach, Łęcznej, Międzyrzecu Podlaskim, Nowym Wiśniczu, Orli, Rogoźnicy i Tarnogrodzie.

Ważniejsze miejscowości o tradycji żydowskiej nie mają restauracji i sklepów z żywnością korzenną. Jedynie w kilku miastach jak Bielsko Biala, Katowice, Kraków, Łódź, Warszawa i Wrocław działają stołówki rytualne przy kongregacjach terenowych Wyznania Mojżeszowego.

Przedkładane propozycje nowych obiektów usługowych dla turystyki żydowskiej są ściśle powiązane z ogólnymi potrzebami recepcyjnymi turystyki krajowej i zagranicznej. W nawiązaniu do wcześniej opracowanej koncepcji inwestycji turystycznych na lata 1990 - 2000 planuje się budowę hoteli i obiektów im podobnych w 40 ważniejszych miejscowościach o tradycji żydowskiej. W miejscowościach tych przewiduje się uzyskanie około 17 tys. miejsc noclegowych, które uzupełniając najbardziej dotkliwe luki w krajowym potencjale recepcyjnym, mogą być brane pod uwagę również i przy obsłudze turystów żydowskich. Na podobnej zasadzie odpowiednio znaczna część recepcyjnej bazy jest planowana w miejscowościach uznanych za szczególnie ważne dla społeczności żydowskiej, a mianowicie w Kazimierzu Dolnym, Krakowie, Lublinie, Łodzi, Oświęcimiu, Rzeszowie, Warszawie i Zamościu oraz w Nowym Sączu, Przemyśle, Rymanowie, Sandomierzu i Wrocławiu, a ponadto w Częstochowie, Gdańsku, Kielcach, Łomży i Piotrkowie Trybunalskim. Łącznie w miejscowościach tych baza noclegowa powiększy się o prawie 14 tys. miejsc recepcyjnych.

Nową bazę recepcyjną przewiduje się głównie w postaci hoteli, moteli i pensjonatów o wysokim i średnim standardzie międzynarodowym, zakłada się też budowę kilku, jedno lub dwugwiazdkowych hoteli młodzieżowych, między innymi w Warszawie, Krakowie, Lublinie i Rzeszowie. W głównych ośrodkach żydowskiej turystyki zaleca się w miarę możliwości sytuowanie odpowiedniej bazy hotelarskiej, zwłaszcza małych hoteli i pensjonatów w obrębie dawnych

dzielnic żydowskich i w sąsiedztwie synagog czynnych obrzędowo. Podobnie restauracje i sklepy z potrawami i żywnością koszerną powinny być przede wszystkim w wielkich miastach recepcyjnych jak Kraków, Lublin i Warszawa.

Tabela 1.

Projektowana baza hotelarska w ważniejszych
miejscowościach o tradycji żydowskiej

Miejscowość	Województwo	Obiekty hotelarskie	Miejsca noclegowe
1	2	3	4
Warszawa	warszawskie	H, P, DW	4000
Biała Podlaska	bialsko-podlaskie	H	200
Bielsko-Biała	bielskie	H	300
Cieszyn	bielskie	DW	200
Częstochowa	częstochowskie	H, DW	1000
Gdańsk	gdańskie	H	1000
Jędrzejów	kieleckie	M	100
Kazimierz Dolny	lubelskie	P	200
Kielce	kieleckie	H	200
Kraków	krakowskie	H, P, DW	3000
Krosno	krośnienskie	H	200
Leszno	leszczyńskie	M	100
Lublin	lubelskie	H, P, DW	500
Łomża	łomżyńskie	H	100
Łowicz	skierniewickie	M	100
Łódź	łódzkie	H	500
Nowy Sącz	nowosądeckie	DW	200
Nowy Targ	nowosądeckie	H	100
Olsztyn	olsztyńskie	H, DW	500

1	2	3	4
Ostrowiec Świętokrzyski	kieleckie	H	200
Oświęcim	bielskie	H	200
Piotrków Trybunalski	piotrkowskie	H	200
Płock	płockie	H	200
Przemyśl	przemyskie	H	500
Rabka	nowosądeckie	P	100
Radom	radomskie	H	300
Rymanów	krośnińskie	P	100
Rzeszów	rzeszowskie	H	500
Sandomierz	tarnobrzeskie	DW	200
Siedlce	siedleckie	H	200
Sieradz	sieradzkie	H	200
Skierniewice	skierniewickie	H	200
Starachowice	kieleckie	H	100
Suwałki	suwalskie	M	100
Wieliczka	krakowskie	H, P	200
Wrocław	wrocławskie	H, P	1000
Zamość	zamojskie	H	200

Źródło: Opracowanie własne

Oznaczenia:

H - hotele

M - motele

P - pensjonaty

DW - domy wycieczkowe

Literatura

1. - Analiza ekonomiczna 1989. Sekcja turystyki żydowskiej. Biuro Kongresów Orbis, Warszawa 1990, mps.
2. - Adelson J.: Żydzi w Polsce 1944-1984. Kalendarz Żydowski 1985-1986.
3. - Atlas wyznań w Polsce. KAW, Kraków 1989.
4. - Baranowski J., Jaworowski H.: Synagoga w Piotrkowie Trybunalskim. Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego 1966 nr 57.
5. - Bartosz A.: Szlakiem żydowskich zabytków. PTTK Tarnów 1989.
6. - Bełdowska M.: Wizyta w Ger. Mazowsze 1988.
7. - Bergman E., Jagielski J.: Synagogi w Polsce. Spotkania z zabytkami. 1990 nr 1.
8. - Bronsztejn S.: Ludność żydowska w okresie międzywojennym. Warszawa 1963.
9. - Duda E.: Stary cmentarz żydowski w Krakowie. Krzysztofory 1988 nr 15.
10. - Einhorn I.: Refleksje nad statystyką Żydów. Kalendarz Żydowski. 1986-1987, Warszawa.
11. - Fuks M.: Żydzi polscy w diasporze. Almanach Polonii. Wyd. Polonia Warszawa 1989.
12. - Hertz A.: Żydzi w kulturze polskiej. Instytut Literacki Paryż 1961.
13. - Image before my eyes. A photographic history of Jewish life in Poland 1864-1939. Schocken Books. New York 1977.
14. - Jagielski J.: Ratunek dla cmentarza. Spotkania z zabytkami 1986 nr 5.

15. - Jagielski J., Krajewska M.: Polskie bóżnice - odbudowa pamięci. Znak 1983 nr 339-340.
16. - Jagielski J., Pasieczny R.: A guide to Jewish. Warsaw. Warsaw 1990.
17. - Krajewska M.: Cmentarz żydowski w Sieniawie. Spotkania z zabytkami 1982 nr 9.
18. - Krajewska M.: Cmentarze żydowskie - mowa kamieni. Znak 1983 nr 339-340.
19. - Krajewska M.: Czas kamieni. Interpress Warszawa 1982.
20. - Krajewska M.: Symbolika nagrobków żydowskich. Kalendarz Żydowski 1984-1985.
21. - Krasnowolski B.: Rozwój urbanistyczny i architektoniczny miasta żydowskiego na Krakowskim Kazimierzu. Krzysztofony 1988 nr 15.
22. - Kroszczor H., Zimler Z.: Cmentarz żydowski w Warszawie. PWN Warszawa 1983.
23. - Lorentz S.: Przewodnik po muzeach i zbiorach w Polsce. Interpress. Warszawa 1982.
24. - Łagiewski M.: Żydowski cmentarz we Wrocławiu. Spotkania z zabytkami 1986 nr 4.
25. - Mały rocznik statystyczny 1937. GUS RP Warszawa 1937.
26. - Muszyńscy D i L.: Nowy Cmentarz Żydowski w Łodzi. Kalendarz Żydowski 1988-1989 Warszawa.
27. - Odrzywolska S.: Judaica w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie. Krzysztofosy 1988 nr 15.
- 27a - Duda E.: Judaika w Muzeum Historycznym m. Krakowa. Krzysztofony 1984 nr 11.

28. - Olszański T.: Szlakiem żydowskich zabytków Podkarpacia. SKPB Warszawa 1985.
29. - Penkalla A.: Zespół synagogalny w Tarłowie. Biul. Żydowskiego Instytutu Historycznego 1989 nr 2.
30. - Piechotka M., Piechotka K.: Bóżnice drewniane. Budownictwo i Architektura, Warszawa 1957.
31. - Piechotkowie M. i K. Bóżnice polskie XIV - XVIII w. Kalendarz Żydowski 1985-1986 Warszawa.
32. - Piechotkowie M. i K.: Bóżnice polskie XIX w. Kalendarz Żydowski 1986-1987,
33. - Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa. Lata wojny 1939-1945. Sport i Turystyka Warszawa 1988.
34. - Rejduch-Samkowa I.: Judaika polskie. Spotkania z zabytkami 1989 nr 3.
35. - Rejduch-Samkowa I.: Judaika w muzeach polskich. Kraków mps.
36. - Trzeciński A.: Stary cmentarz żydowski w Lublinie. Kalendarz Żydowski 1987-1988. Warszawa.
37. - Trzeciński A.: Zatarte obrazy. Spotkania z zabytkami 1987 nr 5.
38. - Wasiutynski B.: Ludność żydowska w Polsce w wieku 19 i 20. Studium statystyczne. Warszawa 1930.
39. - Żydzi polscy. Dzieje i kultura. Interpress Warszawa 1982.
40. - Fuks M.: Orbis presents: the Judaics of Poland. COIT Warszawa 1989.

41. - Polska Sztuka Ludowa 1989 nr 1-2. Zeszyt monograficzny, poświęcony kulturze żydowskiej, a w nim między innymi:
- Krajewska M.: Cmentarze żydowskie w Polsce: nagrobki i epitafia,
 - Krajewska M.: Symbolika płaskorzeźb na cmentarzach żydowskich w Polsce,
 - Piechotkowie M. i K.: Polichromie polskich bóżnic drewnianych,
 - Trzeciński A.: Polichromia nagrobków na cmentarzach żydowskich w Polsce południowo-wschodniej.

BIBLIOTEKA IV
Archiwum Prac
Naukowo-Badawczych